

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ СЕМІОТИЧНИЙ КОД – ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ГРАМАТИЧНИЙ КОД: СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ

ГАЛИНСЬКА О. М.

Національний університет харчових технологій

Лінгвокультурологічний підхід у фразеології базується на положенні, що культура втілює свій ціннісний зміст у мові як засобі позначення навколишнього світу. Мова сприяє зберіганню і трансляції запасу культурних цінностей. Зв'язок мови, культури і національного менталітету з одного боку, і потяг лінгвістики до виявлення механізмів взаємодії та поєднання цих систем з іншого, підтверджують об'єктивність наукової думки щодо об'єднання лінгвістики і культурології в одну дисципліну.

Лінгвокультурологія виникла в руслі антропологічної парадигми в гуманітарних науках на зламі ХХ–ХХІ століть. Основне завдання лінгвокультурологічного напрямку полягає у виявленні способів втілення “мови” культури в зміст фразеологізмів [6, с. 2]. Лінгвокультурологія як напрям у сучасній лінгвістиці і фразеології перебуває на етапі активного розвитку. Її предмет дослідження, основні методи, поняття, принципи утворюють коло питань, які вимагають глибокого осмислення та вивчення.

Одним із таких актуальних питань є співвідношення лінгвокультурного семіотичного коду та граматичного коду. Питання про те, яку саме інформацію кодує в собі граматики мови та зокрема кожен із типів інтертекстуальних фразеологізмів заслуговує, на нашу думку, окремої уваги. За визначенням М. Ковшової [6, с. 98], простір культури в лінгвокультурології розглядається як предметна сфера, що вміщує в себе коди культури, тексти культури, константи культури та ін. Ю. Лотман зазначав, що “мова – це код плюс його історія” [9, с. 13].

Коди утворюються і здійснюють свої функції в культурі, яку можна розглядати як семіотичну систему, де синтезуються знаки і смисли. Знаки для втілення своїх смислів вона запозичує з рослинного і тваринного світу, артефактів, з внутрішнього й зовнішнього світу людини. Таким чином, код культури можна розглядати як знаряддя для вираження смислів, що мають різні формальні “обличчя” [2, с. 341]. Різними способами кодований ціннісний смисл утворює систему кодів культури і в цілому картину світу, яка розкриває світогляд того чи іншого соціуму.

Код культури В. Красних уподібнює до “сітки”, яку культура “накидає” на навколишню дійсність, членує, категоризує, структурує й оцінює її [7, с. 5]. Коди культури співвідносяться з давніми архетиповими уявленнями людини і, власне, вони ці уявлення “кодують”. На думку дослідниці, коди за своєю природою є універсальними, проте їх прояви та питома вага кожного в певній культурі, а також метафори, в яких вони реалізуються, національно детерміновані й обумовлені конкретною культурою [там само, с. 5].

У питанні про коди культури основне місце посідає “вкладена” в коди культурна інформація. За О. Березович, культурна інформація – це “інформація про світ, яка закріплена в символічній формі, тобто має лінгвокультурну маркованість. Зміст цієї інформації визначається не просто об’єктивним “фотографуванням” дійсності, а суб’єктивно-наївним світосприйняттям носія традиції, що має етнічну, соціальну, культурну основу. Ця інформація охоплює основні координати моделі світу (часові, просторові, аксіологічні тощо). До того ж, культурна інформація дуже вибіркова (в ряду близьких за смыслом елементів один може мати культурну (мовну) маркованість, а інший подібного маркування не має” [2, с. 9].

До культурних кодів Р. Барт залучає текст, вважаючи, що будь-який текст сплетений з безмежної кількості увібраних у нього культурних кодів. “Це перспектива безлічі цитат, міраж, зітканий з безлічі структур; одиниці, утворені цим кодом, є нічим іншим, як відлунками чогось, що вже було читане, бачене, зроблене, пережите: код є слідом цього “вже” [1, с. 39–40]. Зітканий з безлічі кодів, ніби з ниток, текст, своєю чергою, сам стає вплетеним у тканину культури; він – її “пам’ять”. Виходячи з такого твердження, ми розглядаємо фразеологізми як “згорнуті” тексти, що зберігають культурну інформацію і пронизані культурними кодами.

Серед лінгвістів І. Черкасова була першою, хто назвав фразеологізми мікротекстами [6, с. 308]. М. Ковшова визначає фразеологізми як стислі тексти культури [6]. В. Маслова розглядає фразеологізми як тексти, що зберігають культурну інформацію [11, с. 75]. Культурну інформацію можна отримати з внутрішньої форми ФО, оскільки в ній присутні “сліди” культури – міфи, звичаї, традиції, відображені історичні події та елементи матеріальної культури [там само, с. 71]. Називає фразеологічні одиниці мікротекстами (щоправда, на граматичному рівні) дослідник М. Гамзюк [4]. На думку О. Слепушкіної, фразеологізм – це мікротекст, мікроісторія, мікроміф, це «код культури»; часто у ньому зашифровано цілий сюжет, ситуація [12, с. 5].

Лінгвокультурна зумовленість граматичних явищ сягає праць В. фон Гумбольдта, який замислювався над тим, чи передбачає або обумовлює певний рівень розвитку мови певний рівень культури. Вчений зробив висновок, що оскільки граматичні відмінності мов полягають у різних граматичних баченнях, то граматики більш споріднена з духовною специфікою націй, аніж лексика [5, с. 20–21]. А тому граматичний устрій мови дає уявлення про внутрішню організацію мислення [там само, с. 347].

Проаналізувавши формально-граматичні особливості українських і англійських інтертекстуальних фразеологізмів, засвідчуємо наявність в обох мовах граматичних конструкцій – елементарних фразеологічних мікротекстів – дієслівних, субстантивних і ад’єктивних, яким притаманні як спільні, так і відмінні характеристики, пов’язані зі своєрідністю кожної із мов. У статті частково розглянемо дієслівний код українських і англійських інтертекстуальних фразеологізмів та його співвідношення з кодами культури.

Неможливо говорити про фразеологізми як мікротексти без осмислення і аналізу символічного значення фразеологізмів. Ю. Лотман вказував на

здатність символу “зберігати в згорнутому вигляді виключно обширні та значні тексти” [10, с. 148]. Лосєв [8] зазначав, що символ – це розгорнутий знак, в той час як знак також є нерозгорнутим символом, його зародком. Багато сучасних праць також звертаються до теми символічності у фразеології (див. праці В. Телія, М. Ковшової, Н. Брагіної та ін.). Поняття символу як знака культури пов’язано з поняттям культурного коду як вторинного використання знаків, що вже мають закріплене за ним первинне значення, їх вторинну семіотизацію, і з поняттям культурної семантики [13]. Дослідники М. Толстой і С. Толстая висловили думку, що кожен тип культури виробляє власну символічну мову і власний “образ світу”, де й отримують свої значення елементи цієї мови. Мова культури користується природною мовою, а тому слова та інші одиниці мови набувають додаткової семантики, культурної. Однак одиницями мови культури можуть бути не лише вербальні символи, тобто знаки, але й інші знаки – предмети, дії тощо, символічне значення яких може бути тотожним до семантики вербальних елементів. Наприклад, у символічній мові традиційної культури носієм семантики “траур” є чорний колір, точніше одяг чорного кольору. Але в мовній свідомості представника цієї культури слово “чорний” – не лише вираження семантики “чорний колір”, але й вербальний символ трауру [14].

Отже, фразеологізми набувають символічного значення або утворюються на основі компонентів-символів. Символи-фразеологізми виникають шляхом цілісного переосмислення словосполучення [15, с. 355]. Так, дії, які називаються подібними фразеологічними зворотами в прямому значенні, за певних умов набувають символічного змісту. Їх символічна семантика ґрунтується на символічному змісті, зумовленому певною ситуацією, тобто символічною є власне сама ситуація. Мотивувальні ситуації в обох мовах містять знакову лінгвокультурну інформацію. Зокрема, це українські дієслівні інтертекстуальні фразеологізми *природного* коду культури: *топтати ряст* “жити” (дія пов’язана з початком весни, який визначався не календарним днем, а її прикметами; топтання рясту символізувало магічну дію, що сприяла здоров’ю, продовженню життя); *як осика на вітрі* (тремтіти, затремтіти) “дуже сильно” (осика – символ полохливості, проклятого дерева) [СФУМ, с. 716; 469]; англійські інтертекстуальні фразеологізми *артефактного* коду: *to sit on the Penniless bench* “бути в дуже скрутних матеріальних обставинах” (раніше на лавках біля церкви сиділи саме нужденні люди; *to laugh up one’s sleeve* “сміятися нишком, крадькома, приховуючи сміх” (у XVI ст. носили широкі рукава, за якими можна було приховати недоречний чи небажаний сміх або посмішку) [АУФС, с. 866; 588] та ін.

Символи і коди зумовили різні дії, процеси та поведінку людини. Наприклад,

- **традиційну** (укр. *розбити горщик (глек, макітру)* “розірвати дружні стосунки; посваритися” [СФУМ, с. 603–604] – *артефактний* код (в Україні ці предмети розбивали після першої шлюбної ночі; старший боярин перекидав горщик із хмелем через хату; він же кидав горщик

убік: якщо розіб'ється, то народиться син, а як уціліє – то донька [Ужч, с. 360]; *обміняти хліб [святий]* “дати або дістати згоду на шлюб; домовитися про одруження”; *повертати хліб* “відмовляти тому, хто сватається” [СФУМ, с. 454; 524]) – *харчовий* код; англ. *to cast an old shoe after one* “кинути черевик комусь услід; *перен.* побажати щастя, удачі” (є народне повір'я, що кинутий услід черевик, особливо молодят, принесе щастя [АУФС, с. 198]; *to fall on one's sword* “брати повну відповідальність за велику помилку” (вираз бере початок з традиції римських генералів здійснювати в разі поразки в бою або безчестя суїцид, падаючи на власний меч) [DIO, с. 117]; *to ring the knell of* “співати відхідну комусь” (за давніми англійськими традиціями, під час похоронної процесії били у дзвони [АУФС, с. 822] – *артефактний* код; *to find the bean in the cake* “пощастити” (за старим англійським звичаєм на свято у пиріг запікали біб; той, кому припадав шматок із бобом, проголошувався королем святкової вечері) [АУФС, с. 333] – *біоморфний* код та ін.;

- **обрядово-символічну** (укр. *положити на лаві* (кого) “справляти обряд поховання; ховати кого-небудь [СФУМ, с. 538] (лава була символом домівки, слугувала вона й останнім пристанком людини в цьому житті) – *артефактний* код; англ. *to wear the willow* “носити траур; тужити за коханим або за коханою [АУФС, с. 996] (йдеться про асоціацію верби з тугою, журбою, плачем, що сягає біблійних джерел) – *біоморфний* код та ін.;
- **культурно-історичну** (укр. *плести (правити) смаленого дуба* (вираз пов'язують з заняттям кустарів, які виготовляли різні господарські вироби й меблі з гнутого дерева. Розігріте чи обсмалене на вогні дубове гілля можна було гнути, надаючи йому потрібної форми, проте не можна було плести з нього, як наприклад з лози. Тому плетіння смаленого дуба – справа нездійсненна, звідки й виникло переносне значення: “говорити дурниці, нісенітниці, обдурюючи кого-небудь” [СФУМ, с. 518] – *біоморфний* код; *стати на рушнику* “взяти шлюб, одружитися” (рушник – символ матеріальної культури слов'ян, важлива складова обрядів і традицій); *уклонятися до землі* “виражати пошану кому-небудь [СФУМ, с. 734] – *природний* код; англ. *to rack one's brains* “перенапружувати мозок, намагаючись щось пригадати; обмірковувати щось” (пор. укр. *крутити мізками* “думати, мислити, міркувати”) – *тілесний* код – виник унаслідок застосування до людей різних тортур. *Rack* (перен. *тортури, мука*) – інструмент для тортур, що складався з каркасу із валами на кожному кінці. Людину прив'язували до цього пристрою ремнями і розтягували, викликаючи цим нестерпний біль [DIO, с. 243];
- **забобонну** (пов'язані з народними забобонами, повір'ями, уявленнями) (напр., укр. *бути на сьомому небі* “дуже задоволений, безмежно щасливий” [СФУМ, с. 428] є віддзеркаленням давніх уявлень як носіїв української, так і англійської мов. Цей

інтертекстуальний сюжет запозичений із міфології. Деякі природні явища людям було важко осягнути й пояснити. Наприклад, вважали, що існує сім кришталевих небесних сфер, до яких прикріплені зірки й сім планет, найвища та найголовніша сфера була вершиною блаженства – сьомим небом (вірили також у символічність цифри “7”) – *природний* код; *облизати макогона* “зазнати невдачі” [СФУМ, с. 691] – *артефактний* код; англ. *to have one’s heart in one’s mouth* “налякати когось” [АУФС, с. 165] – уявлення про те, що душа (або життя) може вискочити з тіла через рот або ніс – *тілесний* код та ін.

Дослідження виявило, що дієслівний код представлений такими кодами культури, як артефактний, біоморфний, природний, тілесний, харчовий, встановлено залежність дієслівних фразеологізмів від представлених кодів культури. Отже, предмети, рослини й тварини, що оточували людину, ставали джерелом появи багатьох фразеологізмів. Для дієслівних інтертекстуальних фразеологізмів обох мов більш характерні такі джерела, як традиції, звичаї, обряди та історико-культурні джерела, що відображено через артефактний і біоморфний коди. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в глибшому вивченні питання співвідношення граматичних кодів і культурних кодів на матеріалі інших граматичних типів фразеологічних мікротекстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика / Роланд Барт [пер. с фр.] [сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова]. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 616 с.
2. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура : Этнолингвистические исследования / Елена Львовна Березович. – М. : “Индрик”, 2007. – 600 с. (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).
3. Брагина Н. Г. Память в языке и культуре / Наталья Георгиевна Брагина. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 520 с. – (Studia Philologica).
4. Гамзюк М. В. Актуалізація елементарних мікротекстів (на матеріалі німецької мови) / М. В. Гамзюк // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 63–69.
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: [пер. с нем.] / В. фон Гумбольдт [общ. ред. Г. В. Рамишвили]. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.
6. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект) : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.19 “Теория языка” / Ковшова Мария Львовна. – М., 2009. – 654 с.
7. Красных В. В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору) / В. В. Красных // Язык, сознание, коммуникация : Сб. статей / [отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов]. – М. : МАКС Пресс, 2001. – Вып. 19. – С. 5–19.
8. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / Алексей Федорович Лосев. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1982. – 480 с.
9. Лотман Ю. М. Культура и взрыв / Юрий Михайлович Лотман. – М., 1992.
10. Лотман Ю. М. Семиосфера / Юрий Михайлович Лотман. – СПб. : Искусство, 2001. – 704 с.
11. Маслова В. А. Лингвокультурология / Валентина Абрамовна Маслова. – М. : Изд. центр “Академия”, 2001. – 208 с.
12. Слепушкина Е. В. Русская фразеология в зеркале национального менталитета / Слепушкина Е. В. // Университетские чтения. – 2006. Симпозиум 1. – Актуальные проблемы языкознания и литературы.
13. Толстой Н., Толстая С. О вторичной функции обрядового символа (на материале славянской народной традиции // Историко-этнографические исследования по фольклору: Сборник статей памяти С. А. Токарева. – М. : Наука, 1994. – С. 238–255.
14. Толстой Н., Толстая С. Слово в обрядовом тексте (культурная семантика славянского *vessel-) // Славянское языкознание (XI Международный съезд славистов. – Братислава, сентябрь 1993 г.) – С. 162–186.
15. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : [навч. посіб.] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. АУФС – Англо-український фразеологічний словник [уклад. К. Т. Баранцев]. – К. : Знання, 2005. – 1056 с.
2. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.
3. DIO – Dictionary of Idioms and Their Origins [ed. by Linda & Roger Flavell]. – L. : Kyle Cathie Limited, 2006. – 343 p.